

ІСТОРІЯ МОВИ

УДК 811.161.2-26'27'04'06:003.349"13/19"

DOI: [https://doi.org/10.17721/um/53\(2023\).169-185](https://doi.org/10.17721/um/53(2023).169-185)

Лідія Гнатюк, д-р філол. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0002-8318-3900

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

НЕ ВІДРІКАЙМОСЯ СВОГО: ЛІНГВІСТИЧНІ ЕТЮДИ З ІСТОРІЇ СЛОВОВЖИВАННЯ

*З'ясовано, що архаїчні лексеми **время, год, нельзя та послідній**, які мовна свідомість сучасної українськомовної людини сприймає як неукраїнські, є слідами нашої минулої літературно-писемної й усно-розмовної традиції, а не елементами російської мови. Ці слова активно функціонували в українській мові XIV – першої третини XX ст. і нині побутують у різних українських говірках, зокрема бойківських, буковинських, гуцульських, середньонаддніпрянських, східнословобожанських. Історію вживання названих архаїзмів простежено на матеріалі лексикографічних праць XIX–XXI ст., зокрема історичних і діалектних словників, текстів XVII–XIX ст. і збірок паремій XIX ст.*

***Ключові слова:** історія української мови, стара українська літературна мова, нова українська літературна мова, архаїчні лексеми, українські говірки, історія слововживання.*

Складна історична доля української мови позначилася передусім на її лексиці, яка впродовж двох останніх століть зазнала помітних змін. У новій українській літературній мові, яка постає на народній основі завдяки творчості Івана Котляревського і Тараса Шевченка, багато слів, успадкованих зі старої української літературної мови, були витіснені синонімами з народнорозмовного мовлення. Через це сучасна українськомовна людина може сприймати книжні архаїчні лексеми не як українські, хоча насправді вони активно функціонували в староукраїнський період, їх продовжували вживати в XIX – першій третині XX ст., вони й нині побутують в українських говірках. Це – сліди минулої літературно-писемної традиції, свідчення нашої мовно-історичної

пам'яті, а не елементи російської мови чи суржику. Нерозуміння природи таких лексичних одиниць може спотворювати уявлення українців про свою національну ідентичність.

У попередніх публікаціях ми показали “українськість” лексем *воздух, жизнь, звезда, если, побѣда*, дослідивши їх функціонування впродовж століть і в старій літературній мові, і в новій, а також в українських діалектах [Гнатюк 2016; Гнатюк 2022]. У пропонованій статті спробуємо простежити історичний шлях й інших слів, які переважна більшість наших сучасників вважатиме неукраїнськими, на різних етапах розвитку української мови.

Время

Цю лексему праслов'янського походження засвідчено вже в старослов'янській мові як багатозначну: *врѣмѧ* 1. ‘час, період’; 2. ‘сприятливий час, зручний момент’ (СС, 125). Слово функціонувало в староукраїнській мові XIV–XV ст. (ССУМ–1, 200) поряд із повноголосним відповідником *верема* (ССУМ–1, 164), в українській мові XVI – першої половини XVII ст. у неповноголосних варіантах *время, времіс, времня, время, врѣмѧ* із семантикою 1. ‘час (одна із форм існування матерії)’; 2. ‘тривалість існування предметів і явищ’; 3. ‘проміжок у послідовній зміні годин, днів, років, протягом яких що-небудь відбувалося’; 4. ‘рік’ (СЛУМ–5, 15–16) поряд із повноголосною формою *всрѣмѧ* (СЛУМ–3, 229). В інтермедіях XVII–XVIII ст. персонажі уживали й повноголосні, і неповноголосні форми: “Батко. Не буйсь, синок, не тее *верема* тепера” (УІ, 130); “Мы-то люде пахарни, усе *время* знаем, / Коли яке насѣння в пол засѣваем” (УІ, 164).

Время – органічний складник мовної картини світу Г. Сковороди: “Не пойду в город богатый. Я буду на полях жить. / Буду вѣк мой коротати, гдѣ тихо *время* бѣжит” (С., 62); “А как пришло *Время*¹ востанія от сна, подвигнулся Лев” (С., 170); “<...> у древ-

¹ Важливі для його концептуальної і відповідно – мовної картини світу слова мислитель часто писав із великої літери, що відображено в цитованому найновішому виданні творів Г. Сковороди, здійсненому проф. Л. В. Ушкаловим за рукописами філософа: Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / за ред. проф. Л. Ушкалова. Харків : Майдан, 2010.

них Бог називався УМ ВСЕМІРНИЙ. Ему ж у них були різні імена. Наприклад: Натура, Битіє вещей, Вѣчність, *Время*, Судьба, Необходимость, Фортуна и прочая...” (С., 214); “Подвижный Сабашик пролѣтал не малое *время*” (С., 924) та ін.

“Енеїда” І. Котляревського є свідченням того, що *врем'я* у XVIII ст. було поширеним у народному мовленні: “В се *врем'я* в рай боги зібрались / К Зевесу в гості на обід...” (К., 31); “Еней не марно тратив *врем'я*, / По-молодецьку закурив <...>” (К., 90); “Троянство, знаєш, все голодне / Сипнуло ристо на той клик; / Як галич в *врем'я* непогодне, / Всі підняли великий крик” (К., 90); “В сіє-то нещасливе *врем'я* <...>” (К., 106); “Яка ж одвага в смутне *врем'я*! / Так не пропало наше плем'я?” – / Троянці всі тут заревли <...>” (К., 140) та ін. Усього лексему *врем'я* в “Енеїді” вжито 10 разів (ЛЕК, 32), водночас синонім *час* використано частіше – 22 рази (ЛЕК, 195).

Лексема *время* була рідною і для мовців у XIX ст. У своїй праці “Грамматика малороссійскаго нарѣчія” (1818) О. Павловський, пояснюючи вимову звуків, позначуваних літерою *я*, зауважував: “Я въ срединѣ и на концѣ рѣченій произносится большею частію такъ, какъ бы оно состояло изъ двухъ буквъ ЪЯ, напр. *мясо, мяккій, время, тѣмя*” (П., 2–3). Отже, мовознавець задокументував вимову [врѣм'я]. У словнику П. Білецького-Носенка – диференційному тлумачному словнику української мови першої половини XIX ст., який містив лексику, що, на думку автора, відрізнялася від російської, у реєстровій частині наведено *урѣмья* із поясненням “время” (Б.-Н., 366), що підтверджує “українськість” наведеної одиниці для тогочасних мовців.

Время, урем'я і похідні – органічний компонент мовної картини світу поетів-романтиків 20–40-х рр. XIX ст., зокрема Л. Боровиковського: “Під турка, мій коню, – і *время* не гай, / – Неси, де глибокий розлився Дунай” (УПР, 86); О. Корсуна: “<...> Петру б *урем'я* пить дульовку / Та й закусить <...>” (УПР, 512); В. Забіли: “Усе одно як одірвать / Од милого милу, / Підє вже той нещасливий / *доврем'я* в могилу” (УПР, 369) та ін.

Г. Квітка-Основ'яненко уживав *урем'я, время* (Кв.–3, 491), проте лексема *час* у його текстах уже істотно переважала

(Кв.-3, 592–593). Процес взаємодії цих слів у мовній свідомості попередників Шевченка був складним, як і процес формування нової української літературної мови на народній основі.

Лексема *время* у Т. Шевченка засвідчує його органічний зв'язок зі староукраїнською книжною традицією: “Свою Україну любіть, / Любіть її... Во *время* люте, / В остатню тяжкую минуту / За неї Господа моліть” (Ш.-1, 20, “Чи ми ще зійдемося знову?”); “Во Іудеї во дні они, / Во *время* Ірода-царя...” (Ш.-2, 309, “Во Іудеї во дні они”). Уживає поет і сталий зворот во *время оно*, який через церковнослов'янську мову прийшов зі старослов'янської: “Полян, дулібів і древлян / Гаврилич гнув во *время оно*” (Ш.-2, 258–359, “Юродивий”); “Колись-то ще, во *время оно*, / Помпілій Нума, римський цар” (Ш.-2, 340, “Колись-то ще, во *время оно*...”).

У реєстровій частині “Малорусько-німецького словаря” Є. Желехівського і С. Недільського *времне, время* перекладено як “*rechte, passende Zeit*” (Ж.-1, 125). У російсько-українському словнику М. Уманця та А. Спілки (Львів, 1893–1898) відповідниками до російського *время* виступають *час, година, пора, доба, врем'я, урем'я* (УС-1, 104). Синонімічний ряд у перекладній частині цієї лексикографічної праці ілюструє тривалий процес витіснення старих книжних лексем синонімами, поширеними в народному мовленні. У “Словарі української мови” за редакцією Б. Грінченка подано *врем'я* (Гр.-1, 258), *уремня, урем'я = час* (Гр.-4, 350).

У “Галицько-руських народних приповідках”, зібраних, упорядкованих і прокоментованих І. Франком, натрапляємо на паремії, які містять *время*: “*Время* осячлим ступом іде, і ніхто го не дожене” (вказівка упорядника: “Приказка мб. книжного походження, пор. Горацієве: *Fugit, ach fugit irreparabile tempus*”) (ГРНП-1, 399); “*Время* придеть, слези утреть” (коментар письменника: “Час осушує сльози”) (ГРНП-2, 788). Проте частіше в пареміях цієї збірки зафіксовано повноголосну форму в народно-розмовних фонетичних варіантах *веремя, верем'ї, веремне*: “Коли то вже тото *веремя* буде!” (коментар І. Франка: “Говорять люди, тужачи за погодою”) (ГРНП-3, 519); “По слоті *веремя*” (пояснення укладача: “Образово: по біді наступає добро”)

(ГРНП–1, 214); “*Верем’ю, аж сі серце радує*” (примітка письменника: “Говорять про гарну погоду”); “*Чиє веремис, того й погода*” (зауваження упорядника: “Значіне не ясне, бо ж верем’я і погода – все одно” (ГРНП–1, 214).

У російсько-українському академічному словнику 20-х рр. ХХ ст. за редакцією А. Кримського і С. Єфремова синонімічний ряд українських лексем до наведеного в реєстровій частині *время* вже не містить аналогічного українського відповідника.

Одинадцятитомний “Словник української мови” (1970–1980) подає *врем’я* із ремаркою “діалектне” (СУМ–1, 758); у новому академічному “Словнику української мови” за редакцією В. Жайворонка (2012) цієї лексеми вже не наведено. Проте відомо, що в гуцульських говірках дотепер функціонують фонетичні варіанти *веремне, веремії* зі значенням ‘гарна сонячна погода’; сполука *циганске веремне* означає ‘і дощ, і сонце’ (ГГ, 34). Із семантикою ‘сонячна погода’ у буковинських говірках відомі фонетичні варіанти *веремня, верем’я, веремис, верем’є, веримні, верімні* (СБУ, 49), у бойківських зі значенням ‘час’ – *врем’є і веремня* (СБГ–1, 149), у середньонаддніпрянських – *времня ‘час’* (ССГ, 75), у східнословобожанських із такою самою семантикою – *время, врем’я, времня, время* (СУСГ, 70). На вимові останнього фонетичного варіанта, імовірно, позначився вплив російської мови.

Год

Лексема праслов’янського походження *годъ* у першій літературно-писемній мові слов’ян уже була полісемантичною: 1. ‘час’; 2. ‘рік’; 3. ‘свято’; 4. (у значенні присудка з інфінітивом) ‘пора, час’ (СС, 173). Слово функціонувало в староукраїнській мові ХІV–ХV ст. зі значенням ‘рік’ (ССУМ–1, 247), в українській мові ХVІ – першої половини ХVІІ ст. у фонетичних варіантах *годъ, гудъ* з такою самою семантикою (СЛУМ–6, 246).

Лексема *годъ* органічно вписана в мовну картину світу Г. Сковороди: “Лутче один день свят от безбожнаго *года*. / Лутче один *год* чист, неж десяток сквернень” (С., 74); “В Седмой *Год* весною <...> чуть было не наступил на Змію” (С., 296);

“Яков. <...> Не сыщеш дня без тмы и свѣта, а *года* без зимы и теплоты” (С., 676); “Сладости не отлагай на *Год*” (С., 729); “Бог знает: может быть, в слѣдующій 1777 *год* спадут на Землю Звѣзды...” (С., 731) та ін.

І. Котляревський у своїй “Енеїді” лексему *год* ужив 7 разів (ЛЕК, 36): “Як під Бендер’ю воювали, / Без галушок як помирали, / Колись як був голодний *год*” (К., 44); “Дорожки всі, всі уголочки, / Всі закоморочки, куточки / Уже не первий знаю *год*” (К., 54) та ін. Синоніма *рік* у поемі не зафіксовано.

У текстах Г. Квітки-Основ’яненка за наявності синонімів *рік* (Кв–3, 107) – *год* (Кв–1, 268) останній абсолютно переважає. Українські поети-романтики 20–40-х рр. ХІХ ст. уживали лексему *год* і демінутиви *годок*, *годочок*, свідченням чого є зокрема поезії О. Бодяньського: “Оце вже й Новий *год* прийшов? / Гай, гай же! І незчувся, / Як старий *год* пройшов!” (УПР, 264); “А ми й в сей ще новенький *годочок* / Дай боже, щоб здорові всі були, / Щоб довго й добре всі жили” (УПР, 264); О. Афанасьєва-Чужбинського: “А тим часом *года* пройдуть, / Як всім по закону <...>” (УПР, 316); В. Забіли: “<...> Годок мені був од роду, / Як тебе ховали” (УПР, 373) тощо.

Год і демінутив *годочок* були українськими і для мовної свідомості Т. Шевченка: “...Його вже й забули, / Чи й був коли? *Год* за *годом* / Три *годи* минули” (Ш–2, 90, “Титарівна”); “Хотілось любити, / *Хоть годочок, хоть часочок* / На світ подивитись” (Ш–2, 26, “Княжна”); “Уже *два года* промерезав...” (Ш–2, 170, “Неначе степом чумаки...”); “Меж бур’янами, за *годами* / Три *года* сумно протекли” (Ш–2, 273, “Лічу в неволі дні і ночі”) та ін.

П. Білецький-Носенко у своєму диференційному тлумачному словнику української мови першої половини ХІХ ст. у реєстровій частині навів *година*, *годъ* із поясненням “пора, время; час; счастье” (БН, 100). Це свідчить про те, що в названий період лексему *год* уживали і в такому значенні, якого вона не мала в тогочасній російській мові.

У російсько-українському словнику М. Уманця та А. Спілки відповідниками до російського *годъ* виступають *год*, *рік*, *літо* (УС–1, 153), причому *год* стоїть на першому

місці, що дозволяє припустити, що в синонімічному ряду це слово було найбільш уживаним.

“Словарь української мови” за редакцією Б. Грінченка підтверджує, що лексема *год* широко побутувала в народному мовленні в XIX ст. у таких значеннях: “1. Годъ <...>. 2. мн. *годá*. Лѣта. <...>. 3. У *годú* бути. Служить по найму на годъ. <...>” (Гр-1, 296–297). Лексикограф зафіксував і демінутиви *годок*, *годочок* (Гр-1, 297). У збірці Матвія Номиса “Українські приказки, прислів’я і таке інше” засвідчено паремії “Щоб на той *год* діждати сону топтати” (Н., 53); “Влітку день – *год*” (Н., 65); “Як поночі в сливи, так я в *ТІ ГОДА* дивлюсь” (Н., 69; виокремлено великими літерами упорядником) та ін.

У російсько-українському академічному словнику 20-х рр. XX ст. за редакцією А. Кримського і С. Єфремова відповідниками до російського *год* є *рік*, *год* (до *год* додано примітку, що західний варіант – *гід*); у перекладній частині наведено демінутиви *годок*, *годочок*; до російської сполуки *из года в год* подано українські відповідники *рік у рік*, *рік повз рік*, *год у год*; до *через год* – *за рік*, *за год*; до *до истечения года* – *до року*, *до году*; до *отдавать в наем на год* – *наймати на рік*, *у год*; до *служить по найму на год* – *по годáх ходити*, *у году бути* та ін. (РУС-1, 173). У той короткий період українського культурного відродження лексема *год* залишалася для лінгвістів українською, хоча в синонімічному ряду їй передувала лексема *рік*.

В 11-томному “Словнику української мови” *год* наведено з позначками “розмовне, рідко” і пояснено “те саме, що рік” (СУМ-2 102). Новий академічний словник за ред. В. Жайворонка цієї лексеми вже не містить. *Год* ‘рік’ побутує в бойківських (СБГ-1, 177), буковинських (СбуГ, 72), середньонадніпрянських (ССГ, 85), східнословобожанських (СУСГ, 82) говірках; у гуцульських засвідчено тільки форму множини *годи* ‘роки’ (ГС, 184); у східнословобожанських говірках уживають форму множини *годá* (СУСГ, 82).

Нільзя

І. Огієнко вважав, що “*нільзя* (арх.) – стародавнє українське слово”, яке засвідчене ще в “Слові про похід Ігоря” (1187) (ЕССУМ–3, 255). Наводячи старослов’янську сполуку *нѣ льзѣть*, лінгвіст докладно пояснив її походження: “<...> компонент “льзѣ” (чит. “льзя”) походить від “льга” (пор. укр. “пільга” <...>, польське *ulga* <...>). Слово “льзя” (що означає ‘вільно’, ‘дозволено’) походить від слова “льга”, базується на тому самому корені (льг-), що й старослов’янське слово “льгъкъ” (‘легкий’)” (ЕССУМ–3, 255–256). В “Етимологічному словнику української мови” *нільга* ‘не можна’ витлумачено як результат злиття заперечної частки *не* і втраченого іменника *льга* ‘легкість; можливість’, пов’язаного з *легкий* (ЕСУМ–4, 69).

За даними “Старославянського словаря”, прислівник *льзѣть* входив до складу предикативних сполук *льзѣть ѣсть* ‘можна’ і *не льзѣть* ‘не можна’ (СС, 313). В українських пам’ятках XV ст. засвідчено *нелзе*, *нельза* ‘не можна’ (ССУМ–2, 38).

Правописні варіанти *нелзя*, *нельзя* уживав Г. Сковорода: “*Нелзя* построить словом, если тое ж самое разорять дѣлом” (С., 675); “*Нелзя* бездны Окіана горстью персти забросать” (С., 843); “Дружбы *нелзя* выпросить, ни купить, ни Силою вырвать” (С., 176); “Антон. Но *нелзя* не соблудить, не узнавши Господа” (С., 300); “Аѡанасій. Развѣ ж в знатном чинѣ и в веселой сторонѣ *нелзя* быть Щасливым?” та ін. (С., 510). В окремих випадках філософ ставив наголос – послідовно на другий склад (С., 264, 490, 527, 903, 972, 1009, 1012 тощо).

В “Енеїді” І. Котляревського зафіксовано фонетичний варіант цього слова з [і] в початковому закритому складі: “Сей, сидя на кормі, хитався, / По саме *нільзя* нахлистався / Горілочки, коли прощавсь” (К., 43); “<...> Вода в розколини лилася, / Що аж Сивилла піднялася, / Еней боявсь, щоб не втонуть, / Но пан Харон наш потрудився, / На той бік так перехопився, / Що *нільзя* оком змігннуть” (К., 61); “Венера часто докучала / Зевесу самою бридней, / За те в немилость і попала, / Що *нільзя* показати очей” (К., 136); “Без шаблі *нільзя* воювати” (К., 201). Віршовий розмір наведених рядків доводить, що наголос у *нільзя* в усіх 5 випад-

ках уживання (ЛЕК, 108) падав на перший склад. Водночас поет використовував і предикативну сполуку *не можна*: “Із дерева сього зломити / Ти мусиш гільку хоть одну; Без неї бо ні підступити / *не можна* перед сатану <...>” (К., 51); “Пером *не можна* написати, / *Не можна* і в казках сказати, / Яких було багацько див!” (К., 62); “В обід пили заморські вина, / *Не можна* всіх їх розказать <...>” (К., 98) тощо. Видається, що вибір синоніма диктував віршовий розмір.

У збірці М. Номиса “Українські приказки, прислів’я і таке інше” натрапляємо на паремію “*Незя* волосом світить – надівай очіпка” (Н., 497, № 11 264); записане упорядником *незя* передає народну вимову з утратою сонорного, спричиненою незручним для артикуляції поєднанням приголосних [л’з’].

У “Малорусько-німецькому словарі” Є. Желехівського і С. Недільського в реєстровій частині наведено *нѣльга* і *нѣльзя* із поясненням “man kann nicht” (Ж–1, 513) (не можна); реєстрова стаття *нізя* відсилає до *нільга*, *нѣльзя* (Ж–1, 530), а *нільга* (з наголосом на другому складі, хоча у наведеному вище відсиланні стояло *нільга*, що може свідчити про подвійний наголос) пояснено як “unmöglich” (Ж–1, 530) (неможливо). У “Словнику московсько-українському” В. Дубровського, уперше опублікованому 1911 р., до російського *нѣльзя* наведено відповідники *не можна*, *не вільно* і *нільга* (СМУ, 210). У буковинських говірках і дотепер живуть фонетичні варіанти *ніззя*, *ніззя*, *нікзя* ‘не можна’ з наголосом на другому складі (СБуг, 336), які, напевно, розвинулися з давнього *нѣльзя*. Припускаємо, що вже в давнину наголошування могло бути подвійним залежно від того, що логічно виокремлювали в мовленні – заперечну частку чи прислівник (подібно до *мабуть* < має бути).

“Російсько-український словник” М. Уманця та А. Спілки вже не наводить *нѣльзя* в синонімічному ряду відповідників до російського *нѣльзя*, кодифікуючи тільки *не можна*, *не вільно* (УС–2, 186), а “Російсько-український словник” за редакцією А. Кримського і С. Єфремова подає як діалектне *нільга* (РУС–2, 916). Словники української мови другої половини ХХ – першої чверті ХХ ст. цієї лексеми вже не містять. Проте вона досі живе в східно-слобожанських говірках: *нізя*, *ніззя*, *нільзя* ‘не можна’ (СУСГ, 239).

Послідній

Уже першій літературній мові слов'ян був відомий прикметник праслов'янського походження *посльдьнии* 'останній' (СС, 483). Із XV ст. фіксують його і пам'ятки української мови (ССУМ–2, 203). За даними “Матеріалів до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.” Є. Тимченка, видатний полеміст І. Вишенський ужив вислів *меншость* і *посльдность*. Останній оказіоналізм лінгвіст витлумачив як “худшесть, низшесть, ничтожность” (Тимч–2, 182). Неузуальний іменник у цьому значенні утворено від прикметника *посльдній* із семантикою ‘найгірший’. Отже, у XVII ст. лексема *посльдьнии* уже була багатозначною. Г. Сковорода також уживав її у двох значеннях. У переважній більшості контекстів вона означала ‘останній’: “Лука. Пята моя есть *посльдня* Часть в Тѣлѣ, а Голова – НАЧАЛО” (С., 235); “<...> первая и *посльдня* Точка есть та же, и гдѣ началось, там же и кончилось” (С., 735); “<...> странствовавшая между челоѣки Истина <...> *посльдніе* дни пребывания своего на землѣ провождала <...>” (С., 925) та ін. Водночас мислитель уживав названий прикметник і в значенні ‘найгірший’: “Самый *посльдній* голосок или слово дышет СИМВОЛОМ или зависит от него” (С., 604); “Яков. <...> Признаюсь, Други мои, пред Богом и пред вами, что в самую сію Минуту, в которую с вами бесѣдную, брошу нынѣшнее мое Статье, хотя в нем состарѣлся, и стану *посльднѣйшим* Горшечником, как только почувствую, что доселѣ находился в нем без Природы, имѣя сродность к скудельничеству” (С., 654) тощо.

В “Енеїді” І. Котляревського *послідній* ужито 7 разів (ЛЕК, 137), причому в обох наведених вище значеннях: ‘останній’: “<...> Розщедривсь, як бува у нас, / Хотів *посліднім* поділитись <...>” (К., 91); “<...> Хропли всі п'яні на пікетах, / Тут їх застав *послідній* час!” (К., 142); ‘найгірший’: “Венера, не *посльдня* шльоха, / Проворна, враг її не взяв <...>” (К., 10); “Енеєм кинута я бідна, / Як сама паплюга *посльдня* <...>” (К., 22) тощо. Водночас *останній* і *остатній* ужито по два рази (ЛЕК, 117).

Словник за редакцією Б. Грінченка засвідчив, що в XIX ст. лексеми продовжували вживати у двох значеннях:

“1. Послѣдній <...>. 2. Худшій, плохой” (Гр–3, 363). Збірки М. Номиса та І. Франка містять чимало паремій з лексемою *последній* у першому значенні: “За більшим поженись, то и *последнёго* рішишь” (Н., 467, № 10 522); “*Последня* кочерга” (Н., 579, № 13 287); “Як си тої горівцуні піділле, то би з себе *последну* сорочку дав” (коментар І. Франка: “Говорять про п’яницю, який у п’яному стані робиться наскрізь добродушним”) (ГРНП–1, 591); “Остатна би ти година та й *последна!* (примітка упорядника: “Прокляте: щоб се була остання година твого життя” (ГРНП–1, 526; зауважимо, що в коментарі вжито синонім до наведеного прикметника – *остання*); “Аби Бог дав, аби-с остатний раз та *последний* купував! (Пояснення письменника: “Клинуть твердо-го та неуступчивого покупця”) (ГРНП–2, 435) та ін. Зафіксовано в народному мовленні й *последній* і з семантикою ‘найгірший’: “Хіба ж таки я *последніший* од усіх!” (Н., 126, № 2039).

У “Російсько-українському словнику” М. Уманця та А. Спілки в ряду українських відповідників до російського *последній* наведено *последній*, *останній*, *остатній* (УС–2, 124). Для мовної свідомості лексикографів кінця ХІХ ст. слово *последній* не було чужим. Іншу послідовність у синонімічному ряду мають українські відповідники до російського *последний* у “Російсько-українському словнику” за редакцією А. Кримського і С. Єфремова: *останній*, *остатній*, *последній*, *кінцевий*, *крайній* (РУС–3, 393). Одинадцятитомний “Словник української мови” подає *последній* із ремарками “діалектне, застаріле”, наводячи значення ‘останній’, і *последні* з приміткою “у значенні іменника” і поясненням “найгірші серед інших” (СУМ–7, 339).

Последній ‘останній’ побутує у східнословобанських говірках (СУСГ, с. 293). Про те, що ця лексема з таким значенням і досі живе в південно-західних говорах, свідчить роман М. Дочинця “Мафтей”: “*Последній* сиротливий промінь шукав у воді золоті позументи саламандри” (ДМ, 28). “Вони вижили. Вижили, аби зрозуміти, що то було їх *последне* бойове змагання” (ДМ, 53); “Коли щось переслідуюш із *последніх* сил, воно втікає, ухляється, а коли відступаєшся, – дається в руки само, як кішка чи жінка” (ДМ, 110); “Лишалось здерти *последній* пук шерсти”

(ДМ, 285). У мовленні Львова у ХХ ст. побутувало *последний* 'найгірший' (ЛЛ, 615).

Отже, лексеми *время, год, нельзя, последний*, які сучасний пересічний мовець сприймає як слова неукраїнські на тій підставі, що їх немає в сучасній літературній мові, насправді були органічним компонентом мовної картини світу українця минулого. Праслов'янські з походження, вони функціонували і в книжних мовах, і в народнорозмовному мовленні впродовж багатьох століть. Хоча в ХІХ – першій третині ХХ ст. почався процес витіснення їх синонімами, вони збереглися в діалектному мовленні. Це наші архаїзми, безцінна мовна спадщина, пам'ять про яку потрібно берегти.

ДЖЕРЕЛА

БН – Білецький-Носенко П. Словник української мови / підгот. до вид. В. В. Німчук. Київ : Наук. думка, 1966. 423 с.

ГГ – Гуцульські говірки: короткий словник / уклад. Г. Гузар та ін.; відп. ред. Я. Закревська. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. 232 с.

Гр-1 – Словарь української мови: у 4 т. / упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. Київ : Наук. думка, 1996. Т. 1. 494 с.

Гр-3 – Словарь української мови: у 4 т. / упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. Київ : Наук. думка, 1996. Т. 3. 516 с.

Гр-4 – Словарь української мови: у 4 т. / упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. Київ : Наук. думка, 1997. Т. 4. 616 с.

ГРНП-1 – Галицько-руські народні приповідки: у 3 т. / збір., упорядк. і поясн. др. Іван Франко. 2-ге вид. Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. Т. 1. 832 с.

ГРНП-2 – Галицько-руські народні приповідки: у 3 т. / збір., упорядк. і поясн. др. Іван Франко. 2-ге вид. Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. Т. 2. 818 с.

ГРНП-3 – Галицько-руські народні приповідки: у 3 т. / збір., упорядк. і поясн. др. Іван Франко. 2-ге вид. Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. Т. 3. 699 с.

Г – Хобзей Н., Сімович О, Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Гуцульські світи. Лексикон. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013.

ДМ – Дочинець М. Мафтей. Книга, написана сухим пером. Мукачево : Карпатська вежа, 2016. 352 с.

ЕССУМ–3 – Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови / Митрополит Іларіон; за ред. Ю. Мулика-Луцика. Вінніпег : накладом т-ва “Волинь”, 1979 (Ін-т дослідів Волині; ч. 39). Т. 3. 416 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : у 7 т. / [редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред. та ін.)]. Київ : Наук. думка, 2004. Т. 4. 656 с.

Ж–1 – Малоруско-німецький словар : у 2 т. / уложив Євгеній Желеховский і Софрон Недільский. Львів : з друк. т-ва ім. Шевченка, 1886. Т. 1. 589 с.

К. – Котляревський І. Енеїда / комент. уклад О.Ф. Ставицький. Київ : Рад. школа, 1989. 285 с.

Кв–1 – Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка : у 3 т. / відп. ред. М. А. Жовтобрюх Т. 1. Харків : ХДУ, 1978. 664 с.

Кв–3 – Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка : у 3 т. / відп. ред. М. А. Жовтобрюх Т. 3. Харків : ХДУ, 1979. 689 с.

ЛЕК – Ващенко В. С., Медведєв Ф.П., Петрова П.О. Лексика “Енеїди” І. П. Котляревського: покажч. слововживання. Харків : вид-во Харків. ун-ту, 1955.

ЛЛ – Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт. Вид. 3-тє, змін. і доп. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. 896 с.

МНС–1 – Малоруско-німецький словар: у 2 т. / уложив Євгеній Желеховский і Софрон Недільский. Львів : з друк. т-ва ім. Шевченка, 1886. Т. 1. 608 с.

МНС–2 – Малоруско-німецький словар: у 2 т. / уложив Євгеній Желеховский і Софрон Недільский. Львів : з друк. т-ва ім. Шевченка, 1886. Т. 2. 632 с.

Н. – Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклад М. Номис. Київ : Либідь, 1993. 768 с.

П. – Павловскій Ал. Грамматика малоросійскаго нарѣчія. Санкт-Петербургъ, 1818. 115 с.

РУС–1 – Російсько-український словник: у 4-х т. / гол. ред. акад. А. Кримський, С. Єфремов. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016 (репринт з видання 1924). Т. 1. 12, XIV. 290 с.

РУС-2 – Російсько-український словник: у 4-х т. / гол. ред. акад. А. Кримський, С. Єфремов. Київ : Видавничий дім Дмитра Бурого, 2017 (репринт з видання 1933). Т. 2, вип. 3, VIII. 328 с.

РУС-3 – Російсько-український словник: у 4-х т. / гол. ред. акад. А. Кримський, С. Єфремов. Київ : Видавничий дім Дмитра Бурого, 2017 (репринт з видання 1928). Т. 3, вип. 2, 4, II. 318 с.

С. – Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / за ред. Л. Ушкалова. Харків : Майдан, 2010. 1400 с.

СБГ – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ : Наукова думка, 1984. Ч. 1. 495 с.

СБУГ – Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці : Рута, 2005. 688 с.

СЛУМ-3 – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: [у 28 вип. / редкол.: Д. Гринчишин (відп. ред.) та ін.]; НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. Вип. 3. Львів, 1996. 252 с.

СЛУМ-5 – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: [у 28 вип. / редкол.: Д. Гринчишин (відп. ред.) та ін.]; НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. Вип. 5. Львів, 1998. 258 с.

СЛУМ-6 – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: [у 28 вип. / редкол.: Д. Гринчишин (відп. ред.) та ін.]; НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. Вип. 6. Львів, 1999. 256 с.

СМУ – Дубровський В. Словник московсько-український / Ін-т української мови НАН України. Київ : КММ, 2013. 464 с.

ССГ – Мартинова Г. І., Щербина Т. В. Словник середньонаддніпрянських говірок. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 2020. 492 с.

ССУМ-1 – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. / [редкол.: Л. Л. Гумецька (голова) та ін.]. Київ : Наук. думка, 1977. Т. 1. 631 с.

ССУМ-2 – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. / [редкол.: Л. Л. Гумецька (голова) та ін.]. Київ : Наук. думка, 1978. Т. 2. 592 с.

СУМ-1 – Словник української мови : у 11 т. / АН УРСР; редкол.: І. К. Білодід [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1970. Т. 1. 799 с.

СУМ-2 – Словник української мови : у 11 т. / АН УРСР; редкол.: І. К. Білодід [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1971. Т. 2. 550 с.

СУМ-7 – Словник української мови : у 11 т. / АН УРСР; редкол.: І. К. Білодід [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1976. Т. 7. 724 с.

СУСГ – Словник українських східнословобожанських говірок / уклад. : Волошинова М. О., Глуховцева К. Д., Леснова В. В., Ніколаєнко І. О., Терновська Т. П., Ужченко В. Д.; за заг. ред. К. Д. Глуховцевої та В. В. Леснової. 2-ге вид., зі змін. й допов. Київ : Талком, 2021. 407 с.

Тимч.-2 – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. У 2 кн. / підготували В. В. Німчук, Г. І. Лиса. Київ, Нью-Йорк, 2003. Кн. 2 (Пам'ятки української мови. Серія словників). 512 с.

УІ – Українські інтермедії XVII–XVIII ст. / АН УРСР, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; вступ. ст. і відп. ред. М. К. Гудзія; підгот. тексту Л. Є. Махновця. Київ : Вид-во АН УРСР, 1960 (Пам'ятки давньої української літератури). 239 с.

УПР – Українські поети-романтики 20–40-х років XIX ст. / упоряд., підгот. текстів, біограф. довідки і примітки Б. А. Деркача та С. А. Крижанівського; вступна стаття І. Айзенштока. Київ : Дніпро, 1968. 635 с.

УС – Словарь російсько-український / збір. і впоряд. М. Уманець та А. Спілка. Львів : з друк. т-ва ім. Шевченка, 1893. Т. 1. 318 с.

УС – Словарь російсько-український / збір. і впоряд. М. Уманець та А. Спілка. Львів : з друк. т-ва ім. Шевченка, 1894. Т. 2. 285 с.

Ш-1 – Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т.; редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2001. Т. 1: Поезія 1837–1847. 781 с.

Ш-2 – Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т.; редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2001. Т. 2: Поезія 1847–1861. 784 с.

ЛІТЕРАТУРА

Гнатюк Л. П. Мовний феномен Григорія Сковороди як явище української духовної спадщини. *Григорій Сковорода: Серія “Духовні діячі України”*. Львів : “Логос”, 2022. С. 21–32.

Гнатюк Л. П. Національна ідентичність і культура історичної пам'яті: лінгвістичний вимір. *Мова і суспільство*. Вип. 7. 2016. С. 139–145.

REFERENCES

Hnatiuk, L. P. (2022). The linguistic phenomenon of Hryhorii Skovoroda as a manifestation of Ukrainian spiritual heritage. *Hryhorii*

Skovoroda: “Spiritual figures of Ukraine” series. Lviv : “Logos”, pp. 21–32 (in Ukrainian).

Hnatiuk, L. P. (2016). National identity and the culture of historical memory: the linguistic dimension. *Mova i suspilstvo*, 7, 139–145 (in Ukrainian).

DOI: [https://doi.org/10.17721/um/53\(2023\).169-185](https://doi.org/10.17721/um/53(2023).169-185)

Lidiia Hnatiuk, Dr Hab., Prof.

ORCID ID: 0000-0002-8318-3900

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

Let’s not deny our own: linguistic essays on the history of word usage

The complex historical fate of the Ukrainian language has primarily affected its vocabulary, which has undergone significant changes over the past two centuries. In the new Ukrainian literary language, which emerged on a folk basis thanks to the works of Ivan Kotliarevskyi and Taras Shevchenko, many words inherited from the old Ukrainian literary language were replaced by synonyms from the vernacular speech. As a result, modern Ukrainian speakers may not perceive archaic lexemes as Ukrainian, even though these words of Proto-Slavic origin were already attested in Old Slavonic language and actively used in the Old Ukrainian period (14th-18th centuries), continued to be used in the new Ukrainian literary language until the first quarter of the 20th century, and are still in use in Ukrainian dialects.

*The article demonstrates the “Ukrainian-ness” of archaic lexemes such as *время*, *год*, *нельзя*, and *послідній*. Based on lexicographic works of the 19th to the first quarter of the 20th century, including the “Dictionary of the Ukrainian Language” by P. Biletskyi-Nosenko, the “Dictionary of the Ukrainian Language” edited by B. Hrinchenko, the “Ukrainian-German Dictionary” by Y. Zhelekhivskyi and S. Nedijskyi, the “Russian-Ukrainian Dictionary” by M. Umanets and A. Spilka, and the “Russian-Ukrainian Dictionary” edited by A. Krymskyi and S. Yefremov, as well as texts by Ukrainian writers of the 18th–19th centuries, including Hryhorii Skovoroda, Ivan Kotliarevskyi, and Hryhorii Kvitka-Osnovianenko, Romantic poets, Taras Shevchenko, and collections of paroemias compiled and organized by M. Nomys and I. Franko, the history of the usage of these words throughout the centuries is traced. Based on dialectal dictionaries, it is shown that*

these archaic lexemes continue to be used in various Ukrainian dialects, including Boyko, Bukovynian, Hutsul, Central Dnieper, East Slobozhanskyi, and others.

This is a trace of the past literary-written tradition, evidence of our language-historical memory, and not elements of the Russian language or surzhyk. Misunderstanding the nature of such lexical units can distort Ukrainians' perception of their national identity.

Keywords: *history of the Ukrainian language, old Ukrainian literary language, new Ukrainian literary language, archaic lexemes, Ukrainian dialects, history of word usage.*

Стаття надійшла до редколегії 10.02.23

Рекомендована до друку 15.03.23

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)